

NIBIO

NORWEGIAN INSTITUTE OF
BIOECONOMY RESEARCH

Seterlandskapet og kulturarven, eksempler fra Rendalen

Bolette Bele, avdeling for kulturlandskap og biomangfold, NIBIO

Rendalstunet 5. Juli 2022

Hovedtemaer:

- Hva mener vi med kulturarv?
- Hvilke spor kan vi finne etter tidligere driftsformer og aktiviteter i seterlandskapet?
- Kulturlandskap og skjøtsel i Sølens landskapsvernområde

Kulturarv

- Definisjonen har gjennomgått store store endringer de siste ti-årene
- Kulturarv i brei forstand: **fysisk, biologisk, immateriell**
 henger ofte tett sammen!
- Kulturarven er i **stadig endring!**
- Sterkere **inkludering** av lokalsamfunnet og **samarbeid** mellom ulike aktører

Konvensjonen for biologisk mangfold (FN 1993)

Den Europeiske landskapskonvensjonen (Europarådet/Council of Europe 2000)

Konvensjonen om vern av den immaterielle kulturarven (UNESCO 2003)

Faro Konvensjonen om kulturarvens verdi for samfunnet (Europarådet/Council of Europe 2005)

Fysisk kulturarv (kulturminner)

- Registrerte kulturminner (fangstanlegg, gravhauger, jernvinneanlegg mm.)
- Bygninger
- Steingjerder, muringer (er også leveområder)
- Skigarder (også leveområder)
- Gamle buføringsveier, ferdselsveier, stier (er også naturtyper)
- Lokkeruter/dyretrekk
- Andre fysiske spor, installasjoner

Biologisk kulturarv

- Levende organismer (planter, dyr) som finnes der de er i dag på grunn av den tidligere bruken
- Resultat av lang tids bruk av naturressursene/det biologiske mangfoldet
- De biologiske sporene i landskapet forteller fremdeles om historia til landskapet!
- Krever at den menneskelige aktiviteten fortsetter

noen arter forsvinner allerede etter 3-5 år

«Levende organismer eller leveområder, der dagens forekomster er bestemt av tidligere bruk, både i tid og rom» (UNESCO 2008)

Biologisk kulturarv

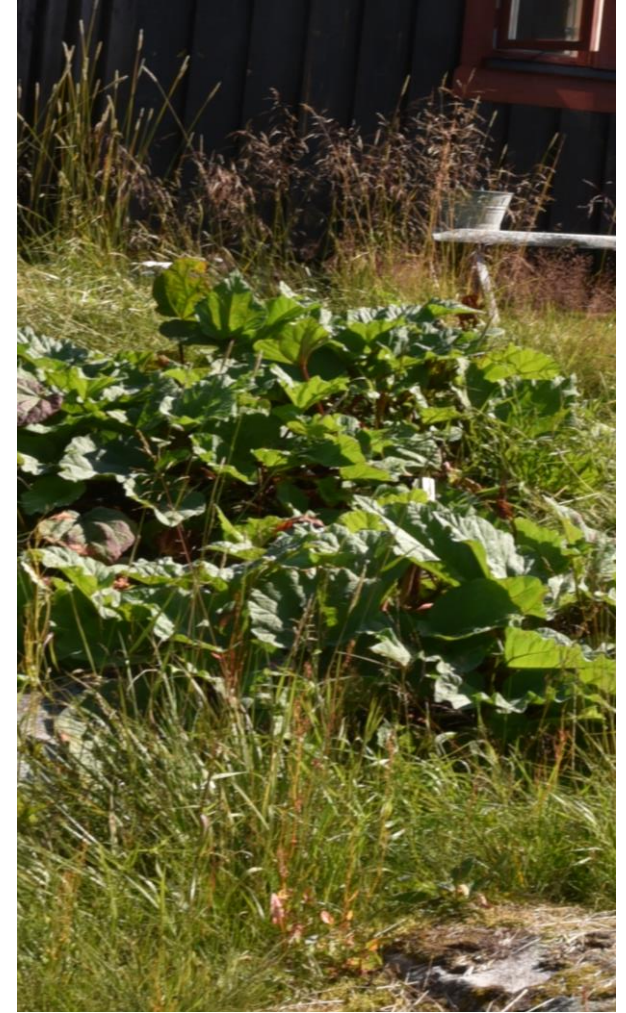

Foto: B. Bele

Kulturbetinga naturtyper i Sølén landskapsvernområde

Slåttemark (setervoller)

Naturbeitemark

Slåtte- og beitemyr

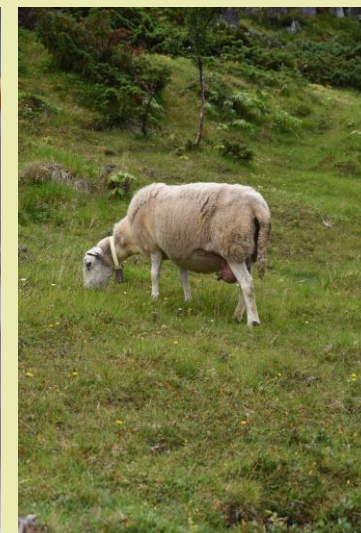
Boreal hei

Immateriell kulturarv

Den immaterielle kulturarven kom seint på Agendaen!

- ✓ Muntlige tradisjoner og uttrykk (inkl. språk)
- ✓ Utøvende kunst
- ✓ Sosiale skikker, ritualer, høytidsfester (St. Hans fest)
- ✓ Kunnskap og praksis knyttet til naturen og universet (beiteslipp, høsting av vinterfôr, flyttingen mellom setrene mm)
- ✓ Tradisjonelt håndverk (lokal mat, redskap mm.)

- Norge signerte konvensjonen om vern av den immaterielle kulturarven i 2006
- Skal sikre og øke bevisstheten om den immaterielle kulturarvens betydning

Immateriell kunnskap

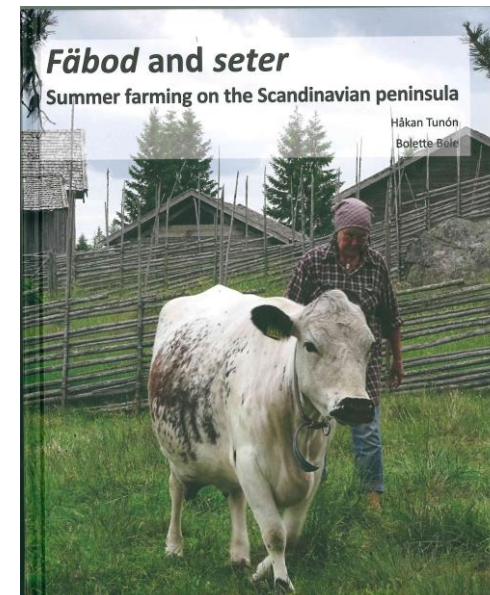
- Erfaringsbasert kunnskap
- Overføres fra generasjon til generasjon
- Gjerne muntlig overført
- Prøves ut og tilpasses under endrede forhold
- Tradisjonell økologisk kunnskap – er erfaringsbasert kunnskap knytta til naturressursene
- Inkluderer også tro, overtro

Kilde: Anno Museum

Noen eksempler fra boka:

Seterlandskapet – historia, naturen og kulturen

Klipp fra: Seterlandskapet – historia, naturen og kulturen

Olof Arborelius sitt bilde *Volflicka med buskap* (1890) viser røykild ved hvilestedene (sv. savholerna). Ilden har nettopp blitt tent og buskapen har ennå ikke lagt seg ned for å hvile.

En annen måte å unngå insektplagen på var å endre dagsrytmen. I Budalen kalte de dette for å *gjete undorn*, noe som innebar at de gjette dyra tidlig på morgenen og tok dem inn i fjøset midt på dagen. De gjette igjen ei ny økt på ettermiddagen, som ble kalt langpøtta fordi den varte til langt på kveld. På denne måten unngikk

Lokalkunnskap og folketradisjoner

På nordsida av Sårnfjellet i Hede, Hårjedalen avtegnes det en hest under snøsmeltinga. Når hesten smelter fram, anså man at beitemene var gode nok til at man kunne flytte til seters (sv. buföra).

I enkelte områder av landet kunne buføringsveien være lang. Bildet er fra Mørkiridsdalen i Luster, Sogn og Fjordane.

Klipp fra: Seterlandskapet – historia, naturen og kulturen

Andre vekster i utmarka

Trollsmør (*Fuligo septica*, sv. trollsmør) er en slimsopp som lever på råtnende tre. Den dukker plutselig opp og forsvinner like raskt og har derfor blitt satt i sammenheng med trollkatten. Ble også kalt *trollkjerringsmør* og *trollkjerringspøtt* i Midt-Norge. Fra Värmland fortelles det at om man rørte borti trollsmøret skulle man få verk i foten eller hånda, noe som kaltes *tussbett*. Hvis man slo til den ble eieren tvunget til å vise seg.

Rødskrubb (*Leccinum versipelle*, sv. tegelsopp) vokser gjerne nær bjerketrær. På seinsommeren og høsten når det finnes mye sopp i marka, blir kyrne gjerne urolige og streifer langt etter den. Da hender det gjerne at kyrne ikke kommer hjem til riktig tid.

Huldreblom (*Epipogium aphyllum*, sv. skogsfru) er en sjelden orkidé som trives i gammel beiteskog. På svensk heter den skogsfru. Disse navnene har den fått fordi den er lik huldra (sv. skogsrået, skogsfrun eller huldra) i det at den er uforutsigbar – den dukker opp her og der i skogen. Huldreblomen blomstrer i juli – august.

Overnaturlige vesen

I gammel tid forestilte folk seg at overnaturlige vesener oppholdt seg både ved setra og i utmarka. For det meste var disse usynlige, men det hendte også at de omgikk folk. Mange av stølstradisjonene

Theodor Kittelsens både (1892) viser huldra som en vakker jente, men kuhalen avslører henne. Nasjonalmuseet/Wikimedia Commons.

Korstegnet skulle verne mot trolldom og vonde krefter, og gi god smørlykke. Ved Gammelsetra i Grøvudalen, Møre og Romsdal kan man kjøpe setersmør med korstegnet på den dag i dag.

Klipp fra: Seterlandskapet – historia, naturen og kulturen

Bekkeblom (*Caltha palustris*, sv. kabbeleka).

Koster og tuer/kluter av skavgras ble brukt til å skure med.

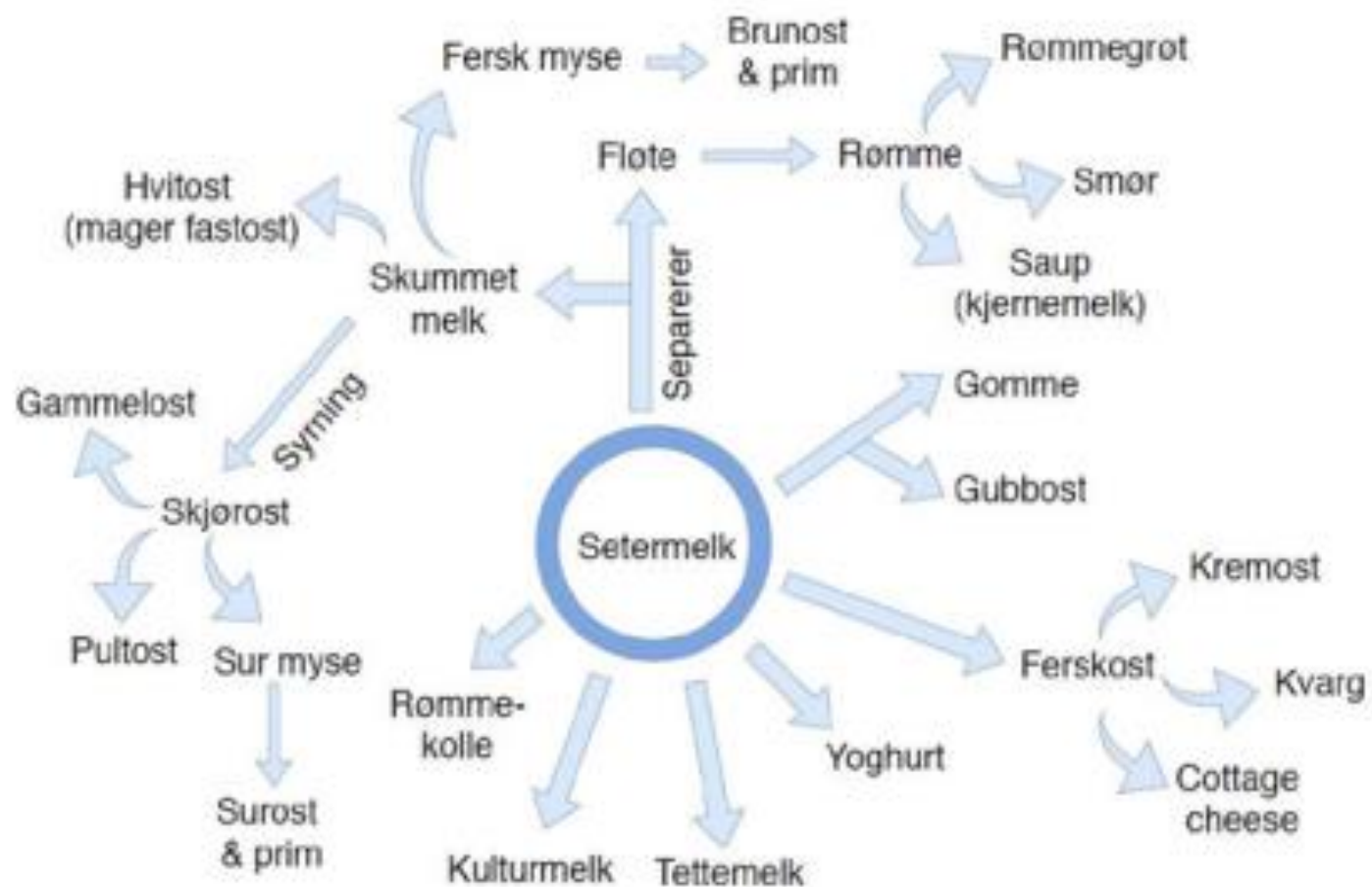
Lokalkunnskap og folketradisjoner

Vendelrot er en av de plantene som ble anvendt som medisin til husdyra.

Grensemerke som er hogd inn i bjørk, og som delvis har vokst over igjen. Man lagde også sløydemner (feks. økseskaft) ved å lage lignende skader i trærne.

Skjematisk skisse over melkeprodukter som ble fremstilt av melka i Midt-Norge. Skissert opp under en av workshopene i Interregprosjektet «Biologisk kulturarv som bærekraftig verdiskaper».

Seterkulturen på UNESCO's verdensarvliste for immateriell kulturarv?

- Norsk seterkultur
- Förbundet Svensk Fäbodkultur och utmarksbruk
- Samarbeider om en søknad for ei slik listing

- **SLU, Södertörn Høgskola og NIBIO** har nå prosjektet:

”Fäbodbruket som immateriellt kulturarv – processen och resultatet”

Kulturlandskap og skjøtsel

Foto: B. Bele

Utkast til Skjøtselsplan for Sølen Landskapsvernområde

Utkast til skjøtselsplan for helhetlig
kulturlandskap. Sølen landskapsvernområde,
Rendalen kommune, Innlandet Fylke

NIBIO RAPPORT | VOL. 1 | NR. 11 | 2020

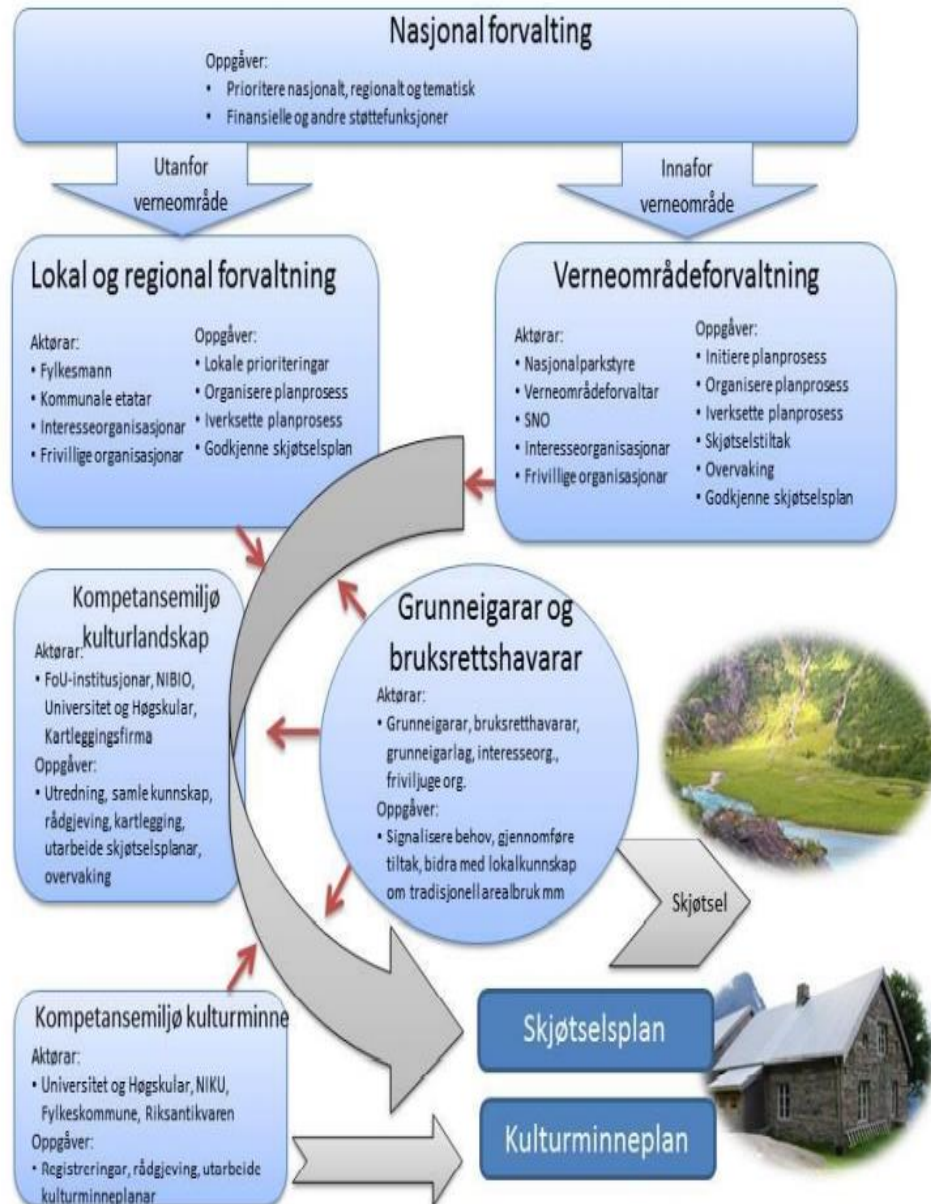

Bolette Beie og Pål Thorvaldsen
Divisjon for matproduksjon og samfunn
Avdeling Kulturlandskap og biomangfold

Kva er ei skjøtselsplan?

- Ei plan som gjev råd om naudsynte restaureringstiltak og om skjøtselstiltaka som bør kome etterpå
- Definerer konkrete mål knytta til dei ulike tiltaka og kva ein ynskjer å oppnå for ulike areal
- Ta vare på heilskapen i landskapet!

Prosessten mot ei skjøtselsplan

- Skjøtselsplanen skal være et verktøy både for brukere og for forvaltninga
- Viktig med dialog fram mot et sluttprodukt

Mal for skjøtsel av heilskapelege kulturlandskap

NIBIO
NORSK INSTITUTT FOR
BIOØKONOMI

Tilråding til generell del for mal til skjøtselsplanar for heilskapelege kulturlandskap

NIBIO RAPPORT | VOL. 2 | NR. 79 | 2017

Bolette Bele, Pål Thorvaldsen, Synnøve Nordal Grenne og Knut Fagerås
Divisjon for matproduksjon og samfunn/Kulturlandskap og biomangfold
Norsk institutt for Kulturminnematking, NIBIO

1 Innleiing

1.1 Heilskapelege kulturlandskap

Jordbruks- og kulturlandskap er det landskapet som er forma av menneska sin måte å utnytte dei lokale naturressursane til produksjon av mat på. Beiting og tilfeldig beiting av slaktere gjennom lang tid har sett ulike spor i landskapet og har resultert i eit stort mangfald av kulturavhengige naturtyper. Arealbruk og ressursutnytinga i det tradisjonelle jordbruks- og kulturlandskapet har påverka naturen og forma kulturlandskapet slik vi kjennet det i dag. Til saman utgjer alle dei kulturavhengige naturtypane, artane, kulturminna, lokalbudska og dei gamle ferdslelinjene eit heilskapeleg kulturlandskap.

Alle etter tilpassing på naturressursane vert det utvikla svært ulike og lokalt tilpassa driftsmåtar innanfor det same landskapet. Det er på mange måtar kulturlandskapet som representerer dei historiske prispunktet i kulturlandskapet vårt, i og med at driftsmåtar som byggje lagge i dei ulike områda og høgt til fjells. Spør om ein framleis har rettet opp i det landskapet i dag, er driftsmåtar i dag svært forskjellige, til samanlikning med dei tradisjonelle. Landskapet grov no raskt igjen, og både heilskapelege og kulturminneverdiar forsvinn. Det er derfor viktig at alle landskap vert teke vare på med ei godpassant i dei lokale budska og ein heilskapeleg naturressursane vert styrkt og med god forankring i lokalbefolkninga. Vurdering vil det også vere meirdekt i gjere-prioriteringar av eit utval lokalitetar som skal restaurert og skjøtt for framida.

For å ta vare på heilskapelege kulturlandskap bør ein:

- Skape god forankring i lokalbefolkninga
- Innføre lokalbudska om dei tradisjonelle driftsmåtar
- Gjere-prioriteringar mellom lokalitetar

Figur 1.1.1. Utsnitt frå landskapet i Mysabytta landskapsvernområde i Skjåk regionen nær eit heilskapeleg kulturlandskap.
Foto: Ragnvald Kvaloy/NIBIO.

8 NIBIO RAPPORT 8 (79)

NIBIO
NORSK INSTITUTT FOR
BIOØKONOMI

Utkast til Skjøtselsplan for heilskapelege kulturlandskap

Mørkridsdalen landskapsvernområde, Luster i Sogn og Fjordane

NIBIO RAPPORT | VOL. 2 | NR. 80 | 2017

Bolette Bele, Pål Thorvaldsen, Synnøve Nordal Grenne
Divisjon for matproduksjon og samfunn/Kulturlandskap og biomangfold

Generell Del + Spesiell Del

Ei skjøtselsplan bør innehalde:

- Kunnskap om den tradisjonelle drifta
- Ein dokumentasjon av dei biologiske verdiane
- Konkrete og målbare bevaringsmål (landskap, naturtypar, artar)
- Oversikt over registrerte kulturminne og kulturminne av betydning for tiltaka

Ei skjøtselsplan bør innehalde, forts:

- Tilråding til:
 - restaureringstiltak
 - skjøtselstiltak
 - tiltak som sikrar at lokalitetane heng saman

- Ei oversikt over ansvarlege aktørar i prosessen

Feltarbeid i Sølén i 2020

Foto: B. Bele

Korleis har driftsmåtane påverka landskapet?

- ✓ Seterbrukssystemet, dei lange linjene, utviklinga
- ✓ Mange historiske lag
- ✓ Spora i landskapet, kva er unikt for dette området?
- ✓ Det heilskapelege kulturlandskapet:
 - Dei fysiske kulturminna
 - Den biologiske kulturarven
 - Den immaterielle kulturarven/lokalkunnskapen

Figur x. Oversikt over avgrensinger til kulturbetainga naturtyper i Skånborke. Kartgrunnlag: Norge Digitalt.

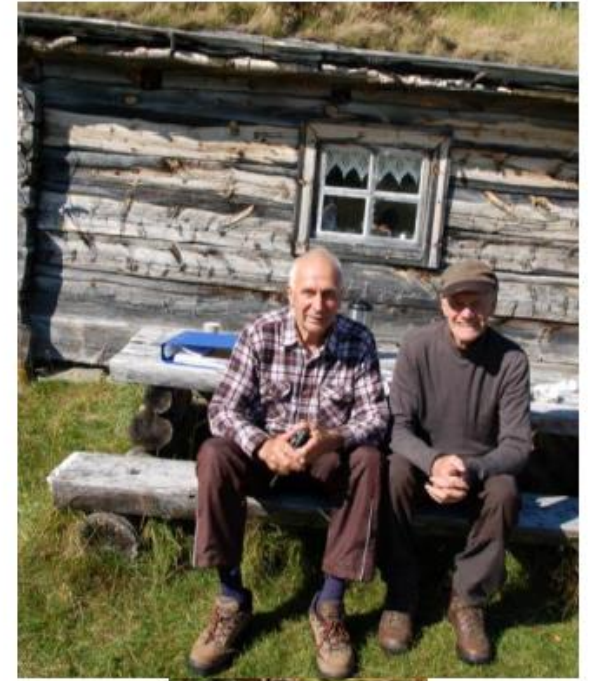

Kilde: Anno Museum

Utfordringane i kulturlandskapet

- Landskapet
- Det biologiske mangfoldet
- Kulturminnene
- Lokalkunnskapen

Restaurerings- og skjøtselstiltak

Restaurering:

- Føre attende ei attgrodd kulturmark til den tilstanden den hadde då den var i tradisjonell bruk
- Omfattar gjerne ein første fase med hogst og rydding, tiltak mot tuer mm.
- Også bruka om restaurering av styvingstre og kulturminner

Skjøtsel:

- Tiltak slik som slått og beiting, evt. styving av styvingstrær
- Jamlege (til dømes med nokre års mellomrom) eller årlege tiltak
- Formålet er å halde oppe ein ønska tilstand til eit område
- Tiltaka bør gå over ein lenger periode

Eksempel på bevaringsmål for naturbeitemark

- Areal naturbeitemark i god hevd skal aukast ved gradvis rydding
- Oppslag i rydda areal skal hindrast
- Det skal etablerast ein dominans av gras og urter i areal som har vorte rydda
-
-

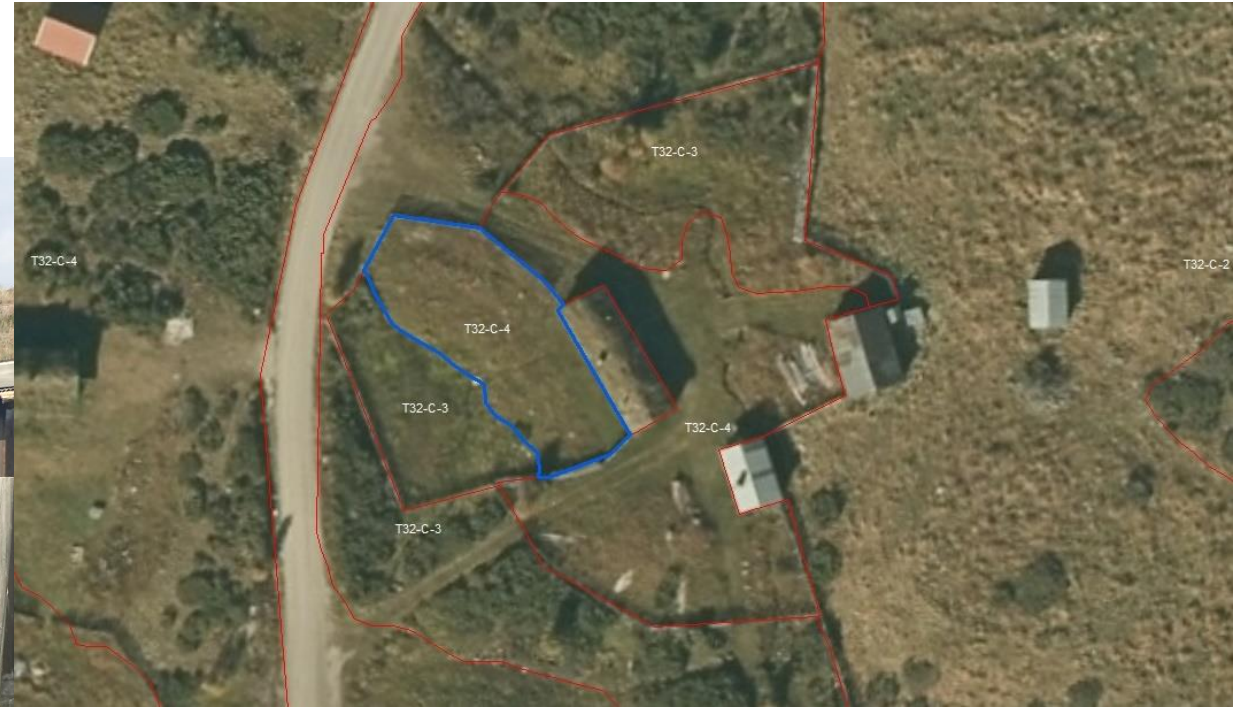

Bevaringsmål kan også defineres for:

- Utsiktspunkt ein ynskjer å opne opp att og vedlikehalde
- Einskilde artar ein ynskjer å bli kvitt, til dømes redusere mengden av gråor, bjørk, einer mm. på setervollane
- Einskilde artar ein ynskjer å fremme/
skal auke i mengde

Slåttemark (setervoller)

- Resultat av langvarig slått
- Setervollene vanligvis litt gjødsla med husdyrgjødsel
- Jevn struktur og fordeling av artene

T32-C-4 Intermediær eng med klart hevdpreg

Naturbeitemark (beitevoller)

- Arealer som bærer preg av beiting
- Kan ha blitt slått tidligere

T32 fattig og intermediær eng

T32-C-6 Intermediær eng med svakt preg av gjødsling

T32-C-12 Kalkfattig tørreng med klart hevdpreg

T32-C-3 Intermediær eng med mindre hevdpreg

T32-C-4 Intermediær eng med klart hevdpreg

Slåtte- og beitemyr

- Slått og/eller beiting
- Selve strukturen påvirkes
- Artsinnholdet

V9-C-2 Intermediær seminaturalig myr

Boreal hei

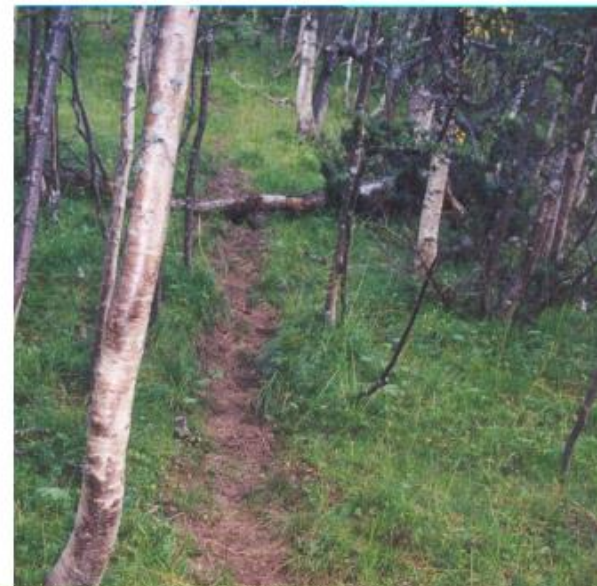
- Seterdrifta med beiting og hogst har gitt åpne heiområder
- Gradvis overgang mot fjellhei
- Områda gror no igjen

- T31-C- 2 Kalkfattig boreal lynghei»
- T31-C-3 Kalkfattig boreal lavhei

Foto: P. Thorvaldsen

Ivareta strukturar og samanhengar i landskapet

- Rydde og opne attgrodde areal
- Ferdselsvegar, buvegar, stiar
- Kvilestader ved buføring og under beiting
- Stengsel, gjerder, geiler, bruer, klopper
- Grensemerker, stimerker
- Utsiktspunkt

Slått og beiting gir ulik påverknad

Beiting:

- Ujamn struktur
- Flekkvis gjødsling påverkar vegetasjonen
- Dei kan være steinrike
- Vanligvis grasdominerte
- Innslag av rosebusker, einer mm.
- Semi-naturlig eng generelt er **sårbare** naturtypar *

Slått:

- Setervollar, utslåttar, slåttemyrer
- Jamn struktur (slåttemaskina/ljåen tek alt)
- Høgt artsmangfald
- Slåttemarkene bør også beitast vår/haust!

- Slåttemark er ein **kritisk trua** naturtype *
- Seminaturlig myr er ein **sterkt trua** naturtype *

Allsidig beitebruk har stor verdi

- Haustbeiting etter slåttan var vanleg mange stader og er viktig å videreføre hvis det er mogleg
- Tråkk skaper muligheter for at frø kan spire
- Ulike beitedyr utfyller kvarandre, utnyttar ulike delar av landskapet, frå dalbotnen til snaufjellet

Prioritering av areal

- Kva slag kulturavhengige areal er typiske/representative?
- Kan areala førast tilbake til god stand?
 - Årlege/jamlege tiltak må i gang
- Korleis klare å ta vare på verdiane på lengre sikt?
 - Årlege/jamlege tiltak må i gang
 - Massivt oppslag av lauvkratt etter rydding..
 - Kor er det tilgang på beitedyr?
 - Egna utstyr, arbeidskraft, tidsperspektivet

umiddelbart

Arter som krev spesielle tiltak?

- Raudlista arter å ta omsyn til?
 - ✓ Orkidear
- Problematiske arter det må gjerast tiltak mot?
 - ✓ Tistlar
 - ✓ Tyrihjelm
 - ✓ Sølvbunketuer
 - ✓ Framande arter

Ivareta immateriell kulturarv og tradisjonell økologisk kunnskap

Rio-konvensjonen om biologisk mangfold:

« **Respektere**, bevare og **opprettholde kunnskaper**, innovasjoner og **tradisjoner** hos opprinnelige og **lokale samfunn** med tradisjonelle levesett som er relevante for **bevaring** og **opprettholdelse** av biologisk mangfold»

«Ble brukt mot
rødsyke hos kyr»
(Brunlanes)

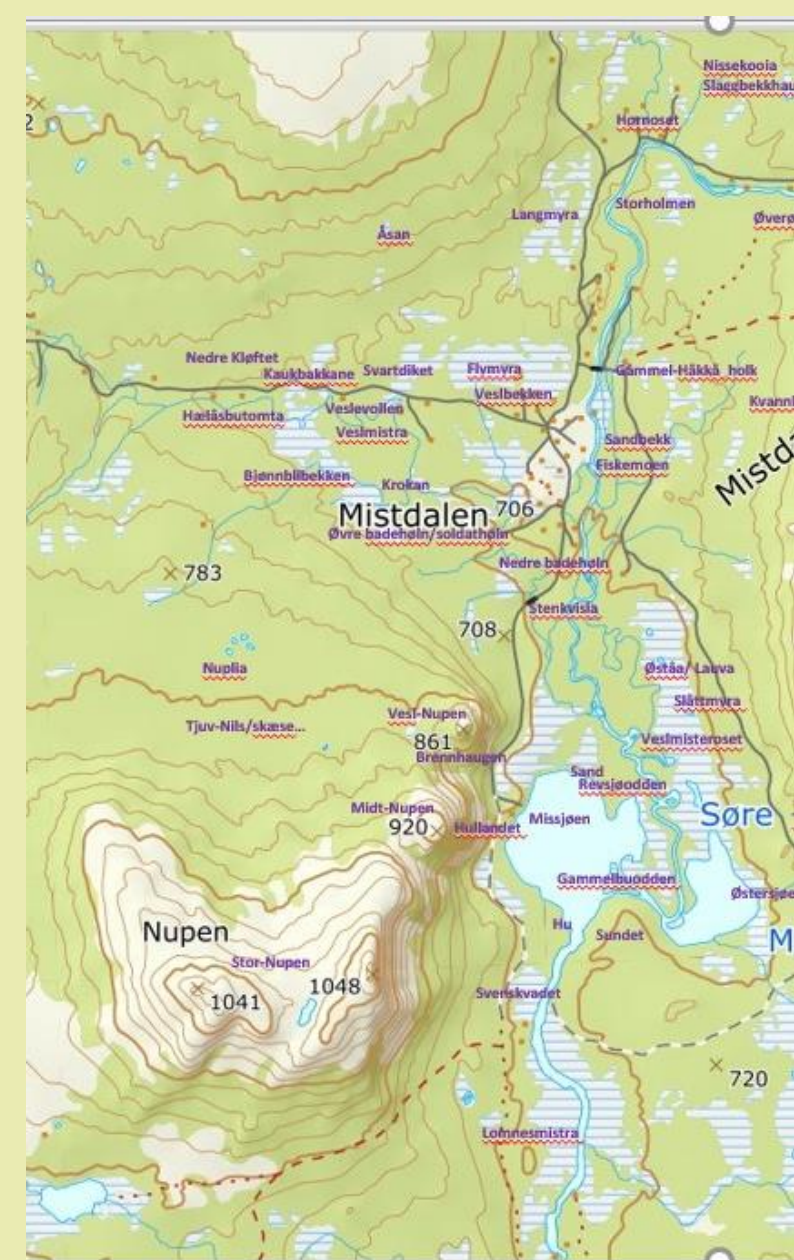
Galium, fra Gresk *gala*
som betyr melk.
Blomstene ble brukt
for å få ostemassen til
å sprekke/koagulere
eller for å sette farge
på osten (ingen info i
Høeg)

Gulmaure – *Galium verum*

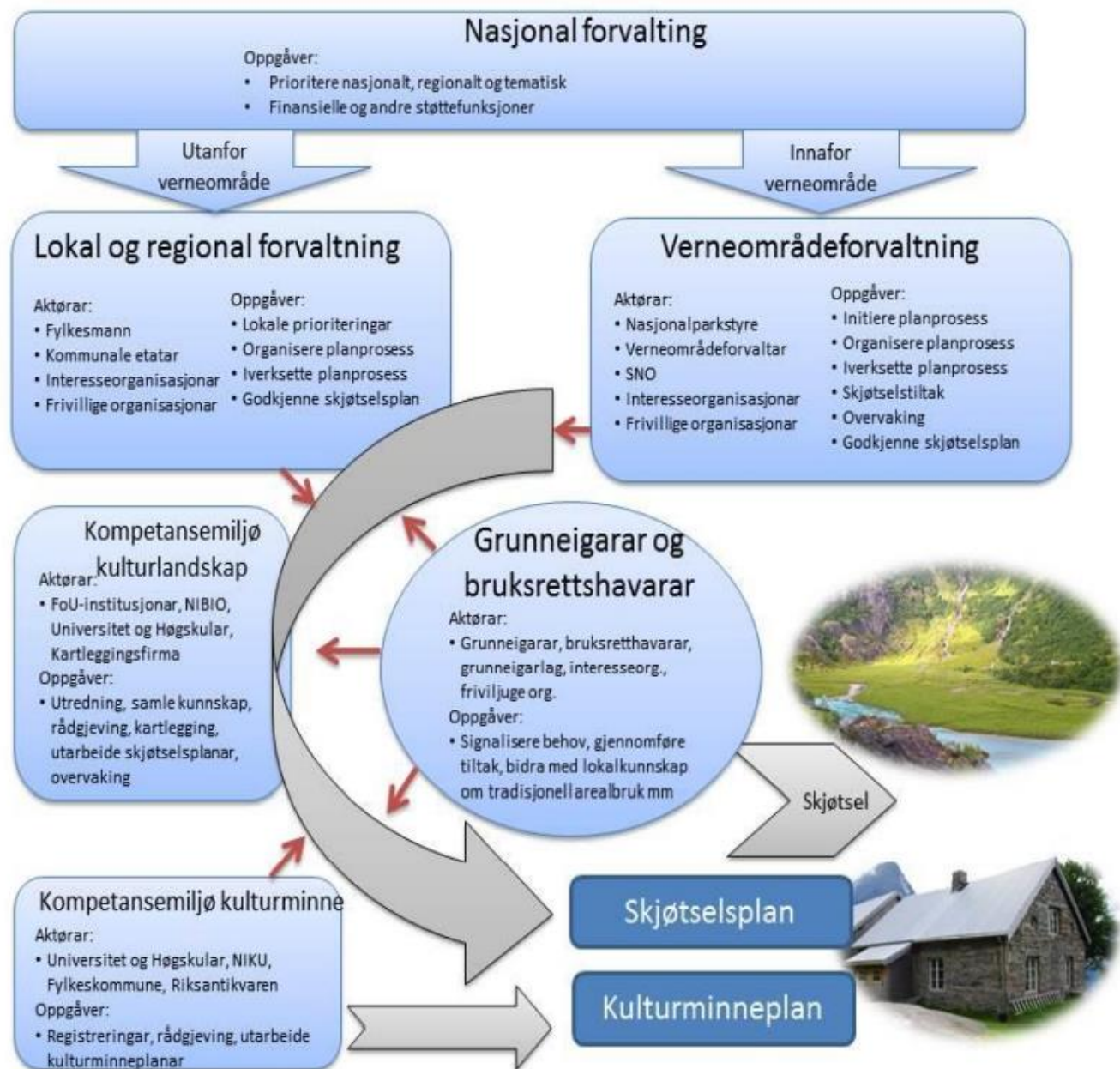
Stedsnamn mm.

- Er også ein kulturarv som forsvinn.....
- Historia om den tidlegare bruken av landskapet

Tilbake til prosessen...

- Kva for områder er det ynskje om å prioritere lokalt?
- Kva er realistisk å få til?
- Korleis kan ein få til lokalt samarbeid?
- Kva finnes av tilgjengelege ressursar?

Takk!

